

ИСТОРИЯ НА КУЛТА КЪМ FORTUNA И НЕГОВИТЕ ПРОЯВИ В ПРОВИНЦИЯ ДОЛНА МИЗИЯ

Пепи Лунгарова

Римската Fortuna, според някои изследователи, е богиня на плодородието, която е въведена в Рим още през царския период и името ѝ се свързва с глагола *ferre* – “нося, раждам, давам плод” (Ferguson 1970, 85). Първоначално богиня на късмета, на жените или на плодовитостта, по-късно тя придобива функцията на богиня на щастието. В историческото си развитие именно щастливият късмет започва да проявява своята власт в различните сфери от живота, като се започне от благополучното раждане до успеха във всяко начинание (Kajanto 1988, 554–555). Като божество с многобройни аспекти – на женската плодовитост, на здравето, на еротичното и сексуално привличане, на политическата и военна власт, на защитата на града и на управлението на космическия и планетарен ред, тя може да бъде поставена редом с божествата *Mater Matuta*, *Iuno* и *Venus* (LIMC 1997, 125). Култът към Fortuna получава широко разпространение първоначално в Лациум и Кампания, където са и нейните главни светилища. Най-известните храмове на богинята са в Пренесте и Анциум, но нейният култ е засвидетелстван също в Остия, Калес, Теанум, Беневенто и Капуа. За култа в Анциум се знае не повече от това, че там е била почитана сестринска двойка на Fortuna и че в храма е имало известен оракул. Едната от двете богини е била войнствена и е изобразявана с шлем на главата, а другата миролюбива, както е представяна върху денари на Rustius (Wissowa 1902, 209; LIMC 1979, 127).

В Рим култът към Fortuna Primigenia, заимстван от Пренесте, допълва култа към другите Фортунни и се отнася във втората четвърт на VI в. пр. Хр., по време на царуването на Сервий Тулий. Според разнообразните си сфери на изява тя е наричана или с епитети като: *Brevis*, *Barbata*, *Muliebris*, *Obsequens*, *Primigenia*, *Privata*, *Redux*, *Respiciens*, *Virilis*, *Victrix*, *Virgo*, *Viscatrix*, или с названията на самите светилища, разположени в или извън помериума, между които това на Фортуна на Forum Boarium и на Fors Fortuna, почитана на четвъртата миля по течението на Тибър (*ibidem*). Най-важният храм на Fortuna Primigenia в Пренесте, от

който е съхранена значителна част от постройката, дължи своя авторитет и богатство на начина, по който се е гадало. Това е ставало чрез изтегляне на sortes – дъбови таблички, върху които са написани оракулите. Табличките били размесвани и изтегляни от сандъче (arca), направено от чудодейно маслиново дърво. По името на тази арка Юпитер от Пренесте е наречен Arcanus. Начинът на гадаене, чужд на римското богослужение, е причина за отрицателното отношение към него от страна на римляните. По време на войната с Ханибал, обаче, консултът P. Sempronius Tuditanus в 204 г. пр.Хр. обещава храм на Fortuna Primigenia, който е изграден на хълма Квиринал и осветен в 194 г. пр.Хр. Това, че тази богиня ще се грижи за благополучието на Рим се подкрепя от името, засвидетелствано в каменните календари. Празникът, който е учреден на 25 май е в чест на Fortunaе р(ublicaе) р(opuli) R(omani) in colle Quirin(al)i. Нейното име окончателно се установява като Fortuna publica populi Romani Quiritum primigenia (Wissowa 1902, 210). Другият храм на Fortuna publica, който също се намира на Квиринал, по-близо до града, се нарича aedes Fortunaе publicae citerioris in colle. Неговият празник е на 5 април. Празникът на третият храм на Fortunaе prim(igeniae) in c(olle), пак на Квиринал, се чества на 13 ноември. Целият район се нарича ad tres Fortunas. Като Fortuna Primigenia тя е почитана и на Капитолия, което се доказва от намерените там надписи. Защо е Primigenia става ясно от един надпис (CIL XIV 2863), в посветителната формула на който четем, че тя е първородна дъщеря на Юпитер: Fortuna Divo filea primocenia, а в друг – “дете на Юпитер”: Fortuna Iovis puer primigenia (CIL XIV 2862). В Пренесте Фортуна е почитана като божество на майките. В нейното светилище се намира изображение на богинята, която кърми две деца – propter Iovis pueri, qui lactens cum Iunone Fortunaе in gremio sedens mammam adpetens castissime colitur a matribus (Cic. De divin. II 85). Тази ѝ функция не е твърде различна по отношение на почитането на Фортуна по времето на Сервий Тулий. Царят издига в нейна чест храмове и параклиси, от които по-известни са: fanum Fortis Fortunaе, извън града, на десния бряг на Тибър, а другият – aedes Fortunaе in foro boario, в който се намира забулено дървено изображение, за което някои предполагат, че е на царя, а други – на Фортуна, което е по-правдоподобно. Трети храм на Fors Fortuna е изграден в Трастевере през 293 г. пр. Хр. от Сервий Тулий на първата миля, а консултът Sp. Carvilius освещава друг – на шестата миля на Via Portuensis. Празниците на последните два храма е на 24 юни. Той

се празнува весело и разпуснато предимно от по-нисшите слоеве и е обозначен и в по-късните земеделски календари. Колумела (X 316) призовава след успешно прибраната реколта да се отправят празнични похвали към Fors Fortuna: *celebres Fortis Fortunae dicite laudes*. Това недвусмислено подкрепя мнението, че в най-ранните периоди тази богиня се почита като земеделско божество, като покровител на селския труд срещу природните стихии, които не могат да бъдат предвидени, но са решаващи за благополучието на реколтата (Wissowa 1902, 207). Култът към Fortuna in foro boario е бил тясно свързан с култа към Mater Matuta – на раждането. Храмовете на двете богини се намират в непосредствена близост и имат общ празник – на 11 юни. От друга страна забулването на храмовото изображение, което може да се тълкува като образ на Pudicitia, както и името Fortuna virgo, посочено от Варон (*De vita populi Romani*, 17, 1), свидетелства, че Фортуна също е схващана като богиня на жените. Храмът на Fortuna muliebris, на четвъртата миля на Via Latina е посещаван само от жени с един съпруг – *univirgine*, които са можели да докосват изображението на богинята. Това изискване е в сила и при култа към Mater Matuta и Fortuna Pudicitia. Трета форма на богослужение е известна за Fortuna Virilis, чийто празник е на 1 април. На него жените от по-нисшите слоеве отправят молитви в мъжката баня – ритуал, който е абсолютно противоположен на посочените по-горе. Затова вероятно нейният празник съвпада с Veneralia и образът ѝ се поставя до олтара на Венера (Wissowa 1902, 208). Трудно е да се установи какви са нейните сфери на действие. По всяка вероятност божеството не е закрилник на майчинството, нито на жените, а е богинята на щастието и на съдбата. За тази промяна на насоката повод дава култът в Пренесте с неговите *sortes*, защото едно божество, което предсказва бъдещето, лесно се превръща в божество на щастието. Римската Фортуна не е една всесилна богиня на съдбата, а в нея е вплътен щастливият изход в една конкретна ситуация, в определено време и за определени хора. Най-рано документираният епитет на Fortuna – *equestris*, на която е посветен храм през 173 г. пр.Хр., не се различава от *Genius equitum Romanorum* (ibidem: 211; Kajanto 1981, 509) и е почит към силата на божеството, подпомагало римляните във войната им с келтиберийците. Подобна защита от страна на Fortuna в определен ден води до почитането ѝ като Fortuna huiusce diei (ibidem). От Aquincum, Pannonia Inferior, произхожда олтар с посвещение на Fortuna huius loci (Fröhlich 1891, 60), издигнат от Gaius Valerius

Pudens, *legatus Augusti pro praetore*. Подобно на останалите *numina*, тя притежава способността да бъде защитница и покровителка за благополучния изход не само в значими исторически събития, но също и в определен момент или в ситуация, касаеща по-малък колектив или индивид.

През императорската епоха особено почитана е *Fortuna Redux*, чийто култ започва от Октавиан Август. В неговите *Res gestae* се казва, че сенатът освещава на 15 декември олтар на *Fortuna Redux* пред храмовете на *Honor et Virtus*, по повод деня на завръщането му в Рим от Сирия и този ден (12 октомври) е наречен *Augustalia*: *Aram Fortunae Reducis ante aedes Honoris et Virtutis ad portam Capenam pro reditu meo senatus consecravit in qua pontifices et virgines vestales anniversarium sacrificium facere iussit eo die, quo... in urbem ex Syria redieram, et diem Augustalia ex cognomina nostro appellavit* (*Res gestae*, 2, 29 et sqq.). Това се случва през 19 г. пр.Хр. и оттогава всяка година на двете дати се организират празници в чест на Август и богинята. По примера на Август и през следващите две столетия *Fortuna Redux* е призовавана и почитана по различни поводи, свързани не само с пътуване на императорите, но също и на отделни военни подразделения, офицери, войници, ветерани, държавни служители и обикновени хора в Рим и провинциите. По времето на император Клавдий тези празници се провеждат от 3-12 октомври. Много често благодарностите към покровителството на *Fortuna Redux* се отправят не при заминаването, а при пристигането (Toutain 1907, 426–427). Този епитет е коментиран от I. Kajanto. Той отбелязва, че с него по-скоро се търси покровителство, а не се свързва само с благополучно завръщане (*L'annee epigraphique*, 1990, 12). Понякога тя се почита заедно с *Aesculapius*, *Salus*, *Roma aeterna*, *Genius loci*, *Iupiter Optimus Maximus*, *Fatum bonum*. Много са и посвещенията към *Fortuna Augusta*, чието почитане по своя характер, изразяващо уважение към управляващия император, може да се сравни с това на *Genius Augusti*.

Вече бе отбелязано голямото разнообразие от епитети, които определят в определен аспект универсалната природа на *Fortuna*, правят нейния образ конкретен и разбираем повода, предизвикал посвещението. По броя на епитетите си тя се нарежда на второ място след върховния бог Юпитер (Kajanto 1988, 555). Самите епитети са с римски или латински произход. Те именно разкриват в коя от сферите на въздействие е насочена молбата към богинята, тъй като в природата ѝ е въплътен щастливият изход в дадена конкретна ситуация, в определено време и за

определени хора. По богатството от епитети тя се доближава до *Genius* в неговите различни проявления. Когато се призовава нейната висша сила, тя е *Supera* и *Regina*. За да прояви своята доброта и благонамереност, тя е наричана *Bona*, *Respiciens*, *Stabilis*, *Fortissima*. Със *Servatrix*, *Conservatrix* се търси нейното покровителство, а за извоюване на победа, е назовавана *Victrix*. Сред откритите в провинциите паметници липсват епитети и изображения, които да подсказват за местни религиозни влияния върху нейния култ. Toutain изразява мнение, че широкото разпространение на култа оказва влияние за засиленото почитане на Τύχη в Гърция и Мала Азия през императорската епоха (*ibidem*, 424). Подобно свързване на двата култа не е изключено за мисълта на човека в античния гръко-римски свят в източната част на империята. Но Τύχη се различава по своята природа от *Fortuna*. Тя остава на своя пиедестал като богиня на неумолимата съдба, носеща и смърт. Неслучайно Ἀγαθῇ τύχῃ се употребява в надгробните надписи като послание, с което се испраща починалия. Тя остава универсална богиня, независимо че може да има и особени проявления (Ferguson 1970, 85). Общата представа за богиня на Съдбата, която властва над света и над цялото човечество не е присъщо на римската религия (Wissowa 1902, 213). Тя е по-скоро “*caeca, vaga, inconstans, incerta, varia indignorumque faulrix*” (Plin. Nat. Hist. II, 22, 7-9). Тази неяснота и неопределена семантична характеристика водят до смесването ѝ с *Bonus Eventus* и *Providentia* и правят разбираема мисълта на Калистен, която се коментира от Цицерон: *Vitam regit Fortuna non sapientia* (Cicero, Tusc. Disp. V, 25, 9). Известно е също мнението на Цезар: *multum cum in omnibus rebus, tum in re militari potest Fortuna* (Caes. De bell. Gall. 6, 30, 2).

Римлянинът за своите посвещения ѝ издига великолепни храмове и олтари, но се стреми в мисълта си да доближи божеството до себе си, да го назове с епитет, за да го направи съпричастно към съдбата си в конкретни трудни или критични моменти. Епиграфските паметници, монетите, архитектурните находки, статуи и бронзови отливки свидетелстват за широкото разпространение на култа към *Fortuna* през императорската епоха. Бронзовите отливки са обект на почитане в домашните светилища, заедно с Пенатите, което се подкрепя и от находките в Помпей (Wissowa 1902, 213).

Почитането на Фортуна продължава и през четвърти век. Когато Константин Велики основава Константинопол, той издига там и храм

на Фортуна, в който поставя нейна статуя. Върху сребърни медальони от Константинопол, новия Рим, се вижда Фортуна на трон, с рог на изобилието и крепостна корона на главата, върху тези от Рим тя е представена с крепостна корона, рог на изобилието и криле, стъпила върху носа на кораб. Тук тя е асимилирана с Виктория и като *Victoria Augusti* се явява покровителка на новия град (Ferguson 1970, 87).

Според изследователите на римската религия, иконографският тип на богинята е твърде устойчив. Тя се представя права или седнала, с характерните атрибути: рог на изобилието, кормило, колело, кълбо и фиала (Toutain 1907, 431; Rausa 1997, 140). Постоянните ѝ атрибути са кормило и рог на изобилието, но много често в представянето присъстват кълбо, модиус и корабен нос. В изображенията върху монетите се среща и маслинова клонка (Gnechi, Elmer 1978, 44). Понякога тя е права върху граничен стълб (*cippus*), украсен с гирлянди или държи кон за юздата. Когато е права, колелото е до нея, символ, който рядко се изобразява, когато е седнала (*ibidem*). Среща се върху монети от Август до Галерий и Максимиан.

Най-значителният паметник, свързан с култа на Фортуна в провинция Долна Мизия, е разкритият храмов комплекс на богинята в югоизточния сектор на форумния комплекс на Улпия Ескус след проведените разкопки в периода 1970–1987, под ръководството на проф. Теофил Иванов. Изграден в коринтски стил, той има правоъгълна форма и обхваща следните компоненти: южен портик – колонада – с двуреден латински строителен надпис; вътрешен правоъгълен двор с колонада; храм на Фортуна – *templum Fortunae* и помещения на север от храма (Иванов 2002, 39). Храмът се състои от предверие и култово помещение. В култовото помещение се е издигала статуя на Фортуна от мрамор или варовик. Смята се, че комплексът е построен в края на управлението на Комод. Латинският надпис, поставен през 190 г., съдържа титулатурата на императора, общо 24 м. По решение на сената от 192 г., да бъдат унищожени всички паметници, свързани с управлението на Комод, в латинския надпис са заличени имената и титулатурата на императора (*damnatio memoriae*). От текста на надписа става известно името на провинциалния управител на Долна Мизия, *Gn. Suelius Rufus*, както и, че сдружението на занаятчиите – *collegium fabrorum*, със собствени средства издига храма на Фортуна *ob amorem patriae et civium* и го украсява с колони и статуи. Над фриза, в триъгълен фронтон са представени две Виктории, държащи

лавров венец, в средата на който е имало релефно изображение, вероятно на Медуза, която предпазва от злото (*ibidem*). Изображения на Виктория редом с Фортуна са обичайно явление по монети, геми, посветителни релефи и ари. Крилатата персонификация се свързва както с други божества, така и с императори, за да гарантира победата и покровителството си в различни частни и обществени начинания. Обикновено Виктория увенчава Фортуна с лавров венец или Фортуна я държи на раменете си или в дясната си ръка (LIMC 1997: 134–135). Целият комплекс е разрушен от готите в периода 376–378 г. Посветителите са членове на *collegium fabrorum* – сдружение на занаятчиите. Подобни колегии са създавани на професионален принцип по предложение на държавата, градовете или на частни лица, за да обслужват определен култ. В техните задължения влизат жертвоприношения от името на колегията, игри, общи трапези, грижа за олтари, светилища и за местата, където са провеждани събранията (Голубцова 1985, 157–158).

От този храм произхожда монументална мраморна статуя, която изследователи предполагат, че е на Фортуна, с височина 2,83 м (Иванов, Ковачева 2002, 39; Арх. Институт с музей при БАН, 64). Облечена е в силно надиплен хитон и химатион, единият край на който, усукан около лявата ръка, се спуска покрай тялото, а другият покрива раменете. Тежестта на тялото пада върху десния крак, от левия, изнесен напред, се виждат само пръстите.

В. Добруски смята, че по положението на тялото и драпировката, статуята се доближава до тази на *Providentia* от Лувър, като може да се допълни с диадема на главата, в дясната ръка с жезъл, а в лявата с кълбо (Добруски 1901, 753–754). Мнението на Б. Филов е по-колебливо, но той предполага, че се касае за изображение на матронална богиня, като Хера, Деметра или Персефона. Според начина, по който е праметната мантията и тясната връзка със стила на Праксител, той приема, че това е статуя на Деметра (Филов 1910, 1–8), изработена през I в.

Със сигурност могат да се определят два статуарни типа на Фортуна, които имат късноелинистични прототипи: *Braccio Nuovo* и *Claudia Iusta*. Особеностите на първия тип с копие-епоним от Ватиканския музей, са свързани, от една страна, с атическата Тюхе, която се характеризира с типична двойна драпировка на химатиона под талията и с атрибут-рог на изобилюето и кормило (първоначално фиала), а от друга – с Тюхе от Тасос, която представя богинята с диадема на главата, рог на изоби-

лието и кормило върху кълбо. Вторият тип се характеризира с протегнатата напред лява ръка, която държи рог на изобилието, докато дясната е спусната до тялото, но се различава от първия по разположението на химатиона, който по аналогичен начин загръща тялото, но е по-дълъг и в края е прав или закръглен и не се удвоява под талията. Разпространен е върху огромна територия от римските провинции, включително в дунавските и се датира във второто столетие (Rausa 1997, 139). Намерената в Ескус статуя по-скоро се доближава до втория тип и може да се сравни с мраморната статуя на Деметра, която се съхранява в експозицията на музея в гр. Силистра (инв. № 2138). Положението на тялото на Деметра, което е в класическа стойка – ляв крак напред, както и драпировката, праметната през лявата ръка, са подобни. В дясната си ръка държи гълъб, в лявата – грозд. Според изложените по-горе факти и аналогии, по-правдоподобно е предположението, че статуята не е на Фортуна, независимо, че размерите ѝ са колосални и величието, което излъчва, биха съответствали на построения в нейна чест храм. За съжаление липсват главата, дясната ръка, лявата ръка до над лакътя, няма никакви следи и от атрибутите, което затруднява точното ѝ определяне.

Интересна находка от Ескус, открита в гражданската базилика, представлява долната част от женска статуя на богиня. Съхранява се в РИМ – Плевен (инв. № 3127). Богинята е облечена в дълъг хитон и е обута в сандали. До десния крак долу се вижда кълбо, един от атрибутите на Фортуна.

Мраморна глава от статуя на Фортуна е намерена в крепостта Монтана. Върху главата има леко очертан и отчупен калатос (Александров 1987, 84).

Два са вотивните релефа, намерени на територията на Долна Мизия. Единият е открит в землището на с. Градешница, Врачанско, в м. Калето. Върху запазената му дясна половина, е представена богиня, която държи в лявата си ръка рог на изобилието. Независимо, че в надписа нейното име липсва иконографията подсказва позната релация. Сп. Машов предполага, че посвещението е направено в чест на Фортуна, чийто култ е много разпространен в армията, поради факта, че посветителят *Alpinus beneficiarius consularis* (Машов 1975, № 6). От територията на Долна Мизия са известни значителен брой надписи, в които се четат имена на *beneficarii consulares*. Обикновено след длъжността се дава и легионът, към който принадлежат. В надписа от Градешница

такова сведение липсва, но е възможно Alpinus да е служил в I Италийски или XI Клавдиев легион, части от които са станували в тази област. Според I. Kajanto, Фортуна е особено почитана от войниците в граничните провинции и, ако се съпостави по място нейният култ във войската сред останалите военни божества Юпитер, Марс, Виктория и Херкулес, то Фортуна се нарежда непосредствено след тях (Kajanto 1988, 567, 569).

Другият фрагмент от мраморен релеф е открит в Девня. Върху запазената му част се вижда изображение на Фортуна, облечена в хитон и химатион, с който е покрита главата ѝ. Влявата си ръка тя държи рог на изобилието, а в ъгъла се вижда разклонено дърво, предадено стилизирано (Г. Тончева, 77).

Останалите паметници, свързани с култа към Фортуна представят малки статуетки от бронз. От светилището при Монтана е известна малка бронзова статуетка на Фортуна, която впечатлява с художествената си изработка (Александров 1981, 9). Богинята е облечена в дълъг хитон с ръкави до лактите и химатион, праметнат през лявото рамо. Фортуна пристъпва с левия крак, което движение се подчертава от пластично предадените гънки. Косата на букли, увенчана с корона и прибрана на тила, огражда като венец лицето, което излъчва спокойствие и тържественост. Лявата ръка, в която е държала рога на изобилието, е счупена до лакътя, а дясната, спусната надолу, държи фиала, която не е напълно запазена.

При с. Никюп е намерена статуетка на Fortuna, права, без диадема и модиус на главата (Ognevova-Marinova, 1975, 160), но с обичайните атрибути: рог на изобилието в лявата ръка и кормило в дясната, от което се вижда само фрагмент до десния крак на богинята.

Откритата до Алмус бронзова статуетка на Fortuna представя богинята в същото положение на тялото и със същите атрибути, но по-добре запазени. На главата, с грижливо причесана според иконографията коса, са изобразени диадема и модиус (Reinach 1897, 233).

През лятото на 2006 г., при провеждане на разкопки в лагера на I Италийски легион в Нове, в банята на *scamma tribunorum* е открита бронзова статуетка на Фортуна със скиптър и фиала. Поставянето на статуи и посветителни надписи на Фортуна в баните се свързва с построяването, ремонта или възстановяването им, което намира потвърждение в провинциите (Kajanto 1988, 571–574). В Рим само от един фрагментарен надпис става ясно, че е поставена статуя на Фортуна след ремонт

на *balineum* (CIL XI 6040). Тази интересна проява на култа се наблюдава предимно в баните на военните лагери в провинциите. Най-много свидетелства за *Fortuna Balnearis* (12) са намерени в *Germania Romana*, отделни примери има от *Britannia*, *Dacia* и *Hispania*. Причините за почитането на богинята в баните на военните лагери могат да се открият във факта, че в *apodyteria* войниците обикновено са играели комар и късметът в играта е бил необходим или пък защото не са носели нищо друго освен дървените чехли, за предпазване от топлия под, поради което са имали нужда от защитата ѝ (Birley 1978, 1534–1535). Сред предположенията, изказани за тази функция на богинята като покровителка и защитница на провинциалните военни бани, най-правдоподобно е мнението, че *Fortuna Balnearis* се уподобява на *Genius* и по-специално на *Genius loci* (Kajanto 1988, 574). Известно е свързването на Фортуна с *Genius militaris* върху релефи на олтари, където тя се представя заедно с *Genius* или с рог на изобилието и фиала (LIMC 1997, 133).

От ателиетата в региона на Опака са известни четири статуетки на Фортуна-Тюхе. Две са намерени в Опака: едната представя богинята с рог на изобилието, кормило и диадема (Ogdenova 1975, 157), а другата – с рог на изобилието, кормило, диадема и модиус (Милчева, 2004, 19). В статуетката от Мадара Фортуна е с рог на изобилие, кормило, диадема, модиус (Георгиев, Атанасов 1992, 50), а от с. Жилино, Шуменско – с рог на изобилието, диадема и модиус (*ibidem*). Присъстват обичайните атрибути на богинята: рог на изобилието и кормило. Фрагментарният вид на статуетката от Жилино и липсата на дясната ръка не позволява със сигурност да се твърди, че е изобразено кормилото, но то може да се предположи по аналогия на разгледаните до тук. Статуетките от Опака се отличават с по-грижливата си изработка по отношение на детайлите и по-голяма пластичност при моделирането.

Изображението на Тюхе е особено популярно през елинистическата епоха и то е представено най-добре от статуетката на Тюхе от Свиленград, която се отличава със своята артистичност сред останалите (Ogdenova 1975, 166). Иконографски близко до елинистическите образци в представянето на Хера и Хигия е фрагментът от статуетката на Тюхе от Жилино (Георгиев, Атанасов 1992, 51). Останалите пластики са еднотипни и се срещат по изображенията върху монети (Ogdenova 1975, 166).

Единствената статуетка на Фортуна от олово е намерена до Свищов (Стефанов 1946, 194). Фортуна е представена права, насреща, в

дълга диплеста мантия, преметната през лявото ѝ рамо. В дясната си ръка държи кормило, а в лявата – рог на изобилието, обърнат нагоре.

Бронзова апликация с неизвестно местонамиране се съхранява в музея на Разград (Радославова, Дзанев 2003, 127–128). Представена е Фортуна като Тюхе Полеос – богинята покровителка на градовете, осигуряваща закрила и просперитет на техните жители. Нейният характерен атрибут е крепостната корона – *corona muralis*. Този елемент в иконографията на Тюхе се появява към средата на II в. пр.Хр. и се разпространява през римската епоха под влияние на бронзовата статуя, произведение на Евтихид, която той създава за Антиохия. Репликата ѝ може да се види във Ватикана (LIMC 1997, 124). С този атрибут тя се изобразява върху монети, геми, мозайки, статуетки и релефи в Рим и провинциите (Rausa 1997, 140).

От Плевенско е известна бронзова статуетка, която Т. Ковачева определя като Изиди-Фортуна-Юнона. Химатионът покрива тилната част на главата, както е при Юнона. Типът Хера, в който тя е облечена с пеплос, носи диадема, а химатионът покрива главата възпроизвежда характерните за средата на V в. пр.Хр. женски фигури (Ковачева 1998, 68). На главата освен диадема е поставен масивен лунен сърп с лотосов цвят, характерно за иконографията на Изиди, както и змията, разположена върху протегнатата ѝ напред лява ръка, а дясната ръка държи дръжката на липсващ предмет, който се опира в долния край на хитона и може да се допълни като кормило, така типично за Фортуна. Тя е уникална за изследваната провинция със своя синкретизъм, който включва иконографията на три богини. Включването на Юнона към познатата вече двойка Фортуна-Изиди вероятно цели да издигне управлението на човешките действия и съдби до ранга на върховна сила, над която не може да бъде поставено никое друго божество. Тенденцията към синкретизъм през трети век подкрепя мнението, че тази статуетка включва и Юнона, но в исторически план забулването като елемент в изображението на Фортуна, както бе споменато по-горе, е познато още от времето на Сервий Тулий и се среща в статуетки от глина на Фортуна от Пренесте (LIMC 1979, 126), както и релефа от Девня. От Рациария е позната статуетка на Фортуна-Изис с покритата с було глава, която принадлежи към най-популярния тип от II в. (Атанасова, Митова 1985, 125–126). По-правдоподобно е статуетката от Плевенско да представя Isis-Fortuna, каквито изображения се срещат както в Долна Мизия, така и в Тракия.

Позната е бронзова статуетка на Isis-Fortuna от Пастуша, която се съхранява в Пловдивския музей (инв. № 389) и показва Isis-Fortuna с коса, причесана във форма на висок калатос, а пред него атрибутите на Isis: лотос, пера и лунен кръг. Тя е облечена в дълъг, диплест хитон с къси ръкави и химатион; в дясната ръка държи кормило, а в лявата – рог на изобилието (Цончев 1950, 242). Й. Юркова смята, че това е изображение на Fortuna-Isis, тъй като основните атрибути характеризират Fortuna (Юркова 1974, 41). Така трябва да се определи и статуетката, намерена в Римските терми във Варна, тъй като и при нея основните атрибути са тези на Фортуна (Георгиев 1978, 35–36; инв. № II 5305).

При с. Тополовец, близо до античната Рациария, е открита бронзова статуя на Фортуна-Изида, изработена в местно ателие, за нуждите на малко светилище или за домашния олтар на частен дом или вила (Атанасова, Митова 1985, 127, 154). Статуята носи черти на праксителовия стил. Фигурата държи рог на изобилието и кормило, а рогата и лунният сърп са поставени върху рога на изобилието. На главата е поставен висок модиус, което е характерно за гръцката Тюхе като богиня на плодородието. Това съчетание на характерни черти на египетската Изиди, гръцката Тюхе и римската Фортуна в иконографията отговаря на тенденциите в официалната религиозна пластика в периода II–III в. и е изделие на импорта от източна или средиземноморска провинция (*ibidem*).

Подобен синкретизъм в култа към Фортуна се наблюдава и в другата статуетка от Римските терми, която е определена от П. Георгиев като Немезида-Тюхе (Георгиев 1978, 36–37). Независимо, че посоченият паметник излиза от територията на изследването, той е интересен, тъй като се явява единственото изображение от нашите земи на седяща фигура на Фортуна. Тронът, върху който седи, липсва. Богинята е облечена в традиционния си дълъг хитон с къси ръкави и химатион, който по диагонал минава през гърба от лявото рамо и покрива отпред краката. Косата е сресана на път и е прибрана на тила в кок. На главата носи диадема и калатос. Лявата ръка държи рог на изобилието, опрян на лявото рамо, а дясната, протегнатата напред, държи аршин. Това е атрибутът, който е типичен за Немезида и определя разглежданата статуетка като Тюхе-Немезида. Култът към Немезида придобива голяма популярност от II в. и се разпространява във всички части на Римската империя. Функцията ѝ да управлява съдбините на смъртните е в основата на синкретизма с Фортуна, дори до сливането ѝ с нея. В посветителен

надпис от Apulum в Дакия, издигнат от Pistorius Rugianus, легат на legio III Gemina Gordiana се чете: Deae Nemesi sive Fortunae (Dessau 1979, № 3736). От конкретен образ в гръцката религия Немезида през императорската епоха добива чертите на numen, който властва и управлява, който е отмъстител срещу неприятелите и защитник в опасностите на войната и на арената.

Най-много монети с изображения на Fortuna са открити в Marcianopolis и Nicopolis ad Istrum. Присъстват обичайните атрибути кормило и рог на изобилието (Мушмов 1912, № 571, 573, 575, 881, 899, 999, 1128, 1161, 1279, 1356, 1450, 1512). Често към тях е прибавен и калатос на главата (ibidem № 575, 900, 1001, 1058, 1129, 1513). Кълбото присъства в комбинация с останалите (ibidem № 604, 605, 1001, 1451), а фиалата – в относително малък брой монети (ibidem № 574, 576). Последният атрибут е включен в изображенията на Fortuna под влияние на относително по-почитания в двата градски центрове култ на Concordia или на Genius. Фортуна с крепостна корона е засвидетелствана върху монета от Марцианополис (ibidem 574). Другите ѝ атрибути са скиптър и фиала, които рядко се срещат в нейната иконография заедно. Те са присъщи в изображенията върху монети на Деметра, Хера и Кибела (ibidem № 109, 119, 131, 184, 670, 1200). Крепостната корона се явява атрибут на Деметра и Конкордия върху монети от Никополис ад Иструм (ibidem № 1247, 1339). Известно е, че основаните от Траян градове Nicopolis ad Istrum и Marcianopolis са с гръцка уредба и населението им в по-голямата си част е с малоазийски произход, но поради присъствието на представители на римска военна и гражданска администрация, то постепенно се романизира, което се регистрира, както от епиграфския, така и от нумизматичния материал. Значителна част от жителите на тези градове през II–III в. са романизирани, което е засвидетелствано от напълно римските им имена и надгробните надписи на латински език (Gerov 1975, 61). По времето на Комод Marcianopolis започва да сече монети, но липсата на традиции в сеченето на монети и силният римски елемент определя избора на типовете монети. Тук се секат повече конвенционални монети с изображения на богове, императори, персонификации, както е и върху римските монети, а не както в съседните крайбрежни градове (ibidem 59). Върху реверса на една монета от Marcianopolis е представен тетрастилен храм със статуя на Фортуна в средата, от което може да се предполага, че тук се е намирало нейно светилище

и култът ѝ е бил от особено значение (Мушмов 1912, № 584). Същото изображение се вижда и върху монета от Никополис ад Иструм по времето на Елагабал (*ibidem* № 1522). Интересно е едно от изображенията на Фортуна върху монета, на аверса на която е изсечена главата на Диадумениан, син на император Макрин (217–218 г.). Фортуна е права, с калатос на главата, държи кормило и рог на изобилието, а до нея седи малко дете (*ibidem* 1357). Присъствието на деца в изображенията на божества не е чуждо на римската религия. Вслучая може да се направи сравнение с изображение на Tutela върху реверса на монети от времето на император Vitellius и Vespasianus, което представя Tutela, седяща на трон, протегнала дясната си ръка към дете, облежнато на коляното ѝ, а с лявата ръка прегръща друго дете, което стои до нея. В полето се чете TUTELA AUGUSTI (LIMC 1997, 112–113). Резултатът от превръщането на концепцията за индивидуалната и колективна закрила на Фортуна в самостоятелно и независимо божество се изразява в създаването на персонификацията Tutela. Върху монетата от Никополис ад Иструм в детето е заложена идеята за римския народ, предадена по индиректен път, който е под покровителството ѝ (Gnecchi, Elmer 1978, 70). Тук поточно се има предвид защитата на римския народ от императора, който е Tutor, т.е. в монети от подобен тип е заложен юридическият смисъл на настояничеството (*ibidem*). Той носи защитата на народа, тъй като само той е в състояние да представлява неговите интереси. Този е и смисълът на текста от Хораций, който казва, че Август е tutela praesens Italiae dominaeque Romae (LIMC 1997, 113).

Направеният преглед на паметниците, посветени на Фортуна в провинция Долна Мизия, очертава предпочитанията на посветителите към пластичните изображения. Броят им е по-голям в западната част на провинцията. Великолепният храм на богинята, издигнат в колония Улпия Ескус свидетелства за достойното място, което тя заема сред божествата от римския пантеон. Подобни храмове вероятно е имало и в основаните от Траян градове Никополис ад Иструм и Марцианополис, но само изображенията на нейни храмове върху автономните монети, сечени там, не са достатъчни за подобно твърдение. Части от мраморни статуи, вотивен релеф и шест статуетки допълват тази значителна документация за популярността на Фортуна в областта, затворена между Алмус, Монтана и Никополис ад Иструм. Оттук произхожда и единственият вотивен релеф с надпис от нашите земи. Източната половина

на провинцията е представена само от четири статуетки, една бронзова апликация и votivен релеф.

В надпис от *Capidava, Scythia Minor* (ISM 5 № 16), посветен на Фортуна, тя е почетена заедно с *Iupiter Optimus Maximus* и *signa cohortis I Germanorum*. Според намерена в Брестовене, Кубратско военна диплома в периода 146–157 г. в Долна Мизия са били настанени значителни части помощни войски, състоящи се от али и кохорти, между които и *cohors I Germanorum civium Romanorum* (Геров 1952/53, 57–58). Какъв чин е имал посветителят *Lucius Atilius*, не може да се установи от запазената част от надписа, но посвещението, отправено към върховния бог, *Fortuna Redux* и знамената на кохортата, според наблюдението върху подобни паметници, навежда на предположението, че той е или примипил или заема друг ръководен чин. С изключение на votивния релеф от Градешница и храма в Ескус, с предполагаема статуя на Фортуна, имената и професията на посветителите от Долна Мизия не са известни. Като богиня на благополучието и успеха тя е обект на официален култ от страна на държавни и частни лица, по-често военни, т.е. тя е почитана не само на форума или в лагера, но и при домашните олтари.

За отношението между Тюхе и Фортуна през императорската епоха бе споменато мнението на Toutain, че голямата популярност на Фортуна довежда до засиленото почитане на Тюхе в Гърция и Мала Азия. Според П. Георгиев, който прави изследване върху римския художествен бронз в Долна Мизия, двете богини се отъждествяват, но Фортуна е под влияние на Тюхе (Георгиев 1993, 19). Последното твърдение, обаче, е валидно в известна степен във връзка с иконографията на Фортуна, която копира Тюхе. Що се отнася до вътрешното послание на изброените паметници, може определено да се каже, че те изразяват почит не към гръцката Тюхе, а към Фортуна, не просто към богинята на съдбата, а към богинята на благополучието, щастието и победата, които са били така необходими за римляните и за Империята в края на II в. и през цялото следващо столетие.

В процеса на десакрализация на древната римска религия през императорската епоха, който за Фортуна завършва през III в. с превръщането на първоначалните сигнификати – майчинство и плодородие в по-необходимите в политически аспект значения – благополучие, щастие, победа, редом с неуспеха и нещастieto, които въздава, тя постепенно променя характера си и заема място в кръга на божествата, свързани с

официалната пропаганда. Тя става централна фигура в римския пантеон, превръщайки се в божество, осигуряващо императорското благополучие и успех (Rausa 1997, 139–140). Умението ѝ да се приспособява води до сливането ѝ през III в. с Изида, а като Фортуна Пантея приема символите на всякакви божества (Wissowa 1902, 213).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Александров, 1987: Г. Александров. – Монтана. София, 1981.

Александров, 1987: Г. Александров. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971–1982). – Монтана I, София, 1987, 54–85, обр. 26.

Ангелов, 2002: А. Ангелов. Марцианопол (Marcianopolis). – Римски и ранновизантийски градове в България. Т. I, София, 2002, 105–122.

Археологически институт с музей при БАН: Избрани скулптурни паметници.

Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова, 1985: Й. Атанасова, Д. Митова-Джонова. Антична пластика от Видинския музей. София, 1985.

Георгиев, 1978: П. Георгиев. Бронзова пластика от Римските терми във Варна. – Археология XX, 2, 1978, 33–39.

Георгиев, Атанасов, 1992: П. Георгиев, Г. Атанасов. Римска бронзова пластика от колекцията на Историческия музей. – Шумен, Известия на Историческия музей Шумен, Варна, 1992, кн. VII, 45–72.

Георгиев, 1993: П. Георгиев. Художествен бронз от Долна Мизия, 1–4 в. – Автореферат на дисертация. София, 1993.

Геров, 1952/53: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. ч. 2.2. – ГСУ, ФФ, XLVIII, София, 1952/53, 307–415.

Голубцова, 1985: Е. С. Голубцова. Культура древнего Рима. Т. I, Москва, 1985.

Добруски, 1901: В. Добруски. Материали по археологията на България. – СБНУНК XVIII, 1901, 704–812.

Иванов, Иванов, 1998: Т. Иванов, Р. Иванов. Улпия Ескус. – Римски и ранновизантийски град. София, Том I, 1998.

Иванов, Ковачева, 2002: Р. Иванов, Т. Ковачева. Улпия Ескус. – Римски и ранновизантийски градове в България. София, Т. I, 2002, 31–58.

Ковачева, 1998: Т. Ковачева. Антични религиозни паметници от Плевенския исторически музей. – ИМСЗБ, Враца, Том 26, 1998, 57–73.

Машов, 1975: Сп. Машов. Епиграфски паметници от Врачански окръг. – Археология XVII, 1975, кн. 3, 36–42.

Мушмов, 1912: Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. София, 1912.

Огенова-Маринова, 1984: Художествен бронз от римската епоха в Националния археологически музей при БАН. С., 1984.

Радославова, Дзанев, 2003: Г. Радославова, Г. Дзанев. Абритус. – Римски и ранновизантийски селища в България. Том II, София, 2003, 110–148.

Стефанов, 1946: Ст. Стефанов. Антични паметници от Свищовско. – ИБАИ, XV, 1946, 192–194.

Тодоров, 1928: Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. София, 1928.

Тончева, 1965: Г. Тончева. Разкопки в Марцианопол през 1955 г. – ИНМВ, I (XVI), 1965, 71–79.

Филов, 1910: Б. Филов. Избрани паметници на античното изкуство в България. – ИБАД, 1910, I, 1–22.

Цончев, 1950: Д. Цончев. Антични паметници. – ИАИ, XVII, 1950, с. 242.

Юрукова, 1974: Й. Юрукова. Религиозният синкретизъм в Тракия, Мизия и Македония според монетите от римската императорска епоха. – ИАИ XXXIV, 1974, 23–49.

Birley, 1978: E. Birley. The religion of the roman army: 1895–1977. – ANRW II. 16. 2, 1978, 1506–1541.

Dessau, 1979: H. Dessau. Inscriptiones Latinae selectae. vol. II, Chicago, 1979.

Ferguson, 1970: J. Ferguson. The Religions of the Roman Empire. London and Southampton, 1970.

Fröhlich, 1891: Römische Inschriften aus Pannonia inferior et superior. – AEM XIV, 1891, 50–83.

Gerov, 1975: B. Gerov. Marcianopolis im Lichte der historischen Angaben und der archäologischen, epigraphischen und numismatischen Materialien und Forschungen. – Studia Balcanica 10, Sofia, 1975, 49–72.

Gnechi, Elmer, 1978: F. Gnechi, G. Elmer. Coin types of imperial Rome, Chicago, 1978.

Ivanov, 1987: T. Ivanov. Der Fortuna-Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior (Heute VR Bulgarien). – Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace – Bulgarie – I–IV siècle. – ИАИ XXXVII, 1987, 7–60. Inscriptii din Scythia Minor, 5.

Kajanto, 1981: I. Kajanto. Fortuna. – ANRW II. 17. 1, Berlin – New York, 1981, 503–558.

Kajanto, 1988: I. Kajanto. Epigraphical evidence of the cult of Fortuna in Germania Romana. – *Latomus* XLVII, fasc. 3, Bruxelles, 1988, 554–575. *L'année épigraphique* 1990, Paris, p. 12.

Rausa, 1997: F. Rausa. Tyche/Fortuna. Commento. – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. Zürich und Düsseldorf, 1997, 138–141.

Ognenova-Marinova, 1975: Ognenova-Marinova. Statuettes en bronze de Musée National Archéologique à Sofia. Sofia, 1975.

Reinach, 1897: S. Reinach. Statuettes de bronze de Musée de Sofia, *Revue Archéologique* XXXI, Paris, 1897, 224–237.

Rémy, Kayser, 1999: B. Rémy, Fr. Kayser. Initiation à l'épigraphie grecque et latine. Paris, 1999.

Wissowa, 1902: G. Wissowa. Religion und Kultus der Römer. München, 1902, 206–216.